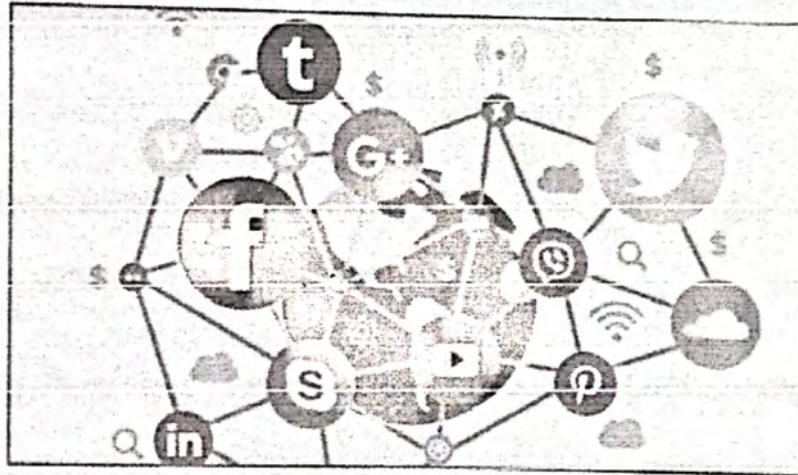

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 238 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

प्रसार माध्यमे आणि समाज

- GUEST EDITOR -
Dr. Kishor R. Pathak

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Prof. Arun D. More
Prof. Ajay D. Patil

For Details Visit To :
www.researchjourney.net

PRINCIPAL

S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts & Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

Scanned by CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

आण्विक शस्त्रस्पर्धा : दहशतीच्या सत्तासंतुलनाचे फलित

प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,

भीमती विमलबाई उत्तमराव पाटोल कला व कें. डॉ. भरतार रादारिण देमले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. भुंस्ते. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

आज संपूर्ण जग विनाशाच्या कडेलोटार वेऊन ठेपले आहे. या पाठिमागचे प्रमुख कारण म्हणजे जगाचे नेतृत्व करण्याच्या इच्छेने अमेरिका व सोविएट रशिया या महासत्तांनी विश्व विनाशक शस्त्रास स्पर्धला चालना देऊन, जगाचे लष्करी सत्तागटामध्ये केलेले विभाजन हव आहे. पहिल्या जगतिक महायुद्धात अपारमित जीवित व वित्तहानी झाली तर दुसऱ्या जगतिक महायुद्धात अमेरिकेने प्रथमतःच केलेल्या अणुबाँबच्या प्रयोगामुळे जपानची 'हिरोशिमा' व 'नागासाकी' ही शहरे बेचिराण झाली. अमेरिकेच्या अणुशक्तीमुळे दुसरे महायुद्ध संपले परंतु अमेरिकेच्या या ताकदीची जगातील सर्व राष्ट्रांना धडकी भरली. जगाचे नेतृत्व करण्याच्या स्पर्धेतून अमेरिकेला टक्कर देण्याच्या रीश्याने अल्पावधीतच स्वतःला अण्वस्त्र संपन्न सिध्द केले. अमेरिका व रशिया बरोबरच इंग्लंड, फ्रान्स, चिन यांनी तर यिलंबाने का असेना अणुबाँब तयार केले. जगातील महासत्तांनी स्वतः अणुबाँब तयार केल्यानंतर अण्वस्त्र प्रसारावर बंदी घालण्यासाठी सक्तीचे जगतिक प्रयत्न सुरू केले. अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांनी इतर राष्ट्रांना अण्वस्त्रनिर्मिती पासून थांबविण्यासाठी 'एन. पी. टी.' (NPT) 'सी. टी. बी. टी.' (CTBT) सारख्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यासाठी अण्वस्त्रविहीन राष्ट्रांवर प्रचंड दबाव आणला. अणुशक्ती संपन्न राष्ट्रे अण्वस्त्र विरहीत राष्ट्रांची वेगवेगळ्या प्रकारे नाकेबंदी करून त्यांना एनपीटी व सीटीबीटी यासारख्या करारांवर स्वाक्षरी करण्यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणु लागले. अण्वस्त्र संपन्नतेमुळे महासत्तांच्या लष्करी ताकदीची अभद्र अरेरावी सुरू झाली. शीतयुद्धाच्या राजकारणाने यात जास्तीची भर टाकली. भीतीपोटी अण्वस्त्र विरहीत राष्ट्रांनी सुन, गुन, किंवा छुप्या पध्दतीने अण्वस्त्र निर्मितीचे तंत्रज्ञान व इंधन प्राप्तीसाठीचे प्रयत्न सुरू केले. यामुळे आज जगामध्ये अण्विक शस्त्रस्पर्धा सुरू झालेली आहे. तसेच महासत्तांनी निःशस्त्रीकरणसंबंधांचा पाऊले देखील उचललेली आहेत. याचाच ऐतिहासिक आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

निःशस्त्रीकरणाला अपयश : महासत्तांच्या लढाईचे अपत्य :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया यांच्यामध्ये शीतयुद्ध सुरू झाले. एकमेकांना मात देण्यासाठी दोन्ही महासत्तांनी शस्त्रास स्पर्धला गती दिली. परंतु दोन्ही राष्ट्रे अण्वस्त्र संपन्न असल्यामुळे तिसरे महायुद्ध होऊ नये हाच दोन्ही महासत्तांचा प्रयत्न होता. परंतु जर तिसरे महायुद्ध आढवलेच तर प्रतिस्पर्ध्याला मात करण्यासाठी दोन्ही महासत्ता आपल्या ताकदीमध्ये वृद्धीच करत राहिल्या. सत्तासमतोलाचा लंबक स्थिर राहावा तो प्रतिस्पर्ध्यांच्या बाजूने झुकू नये या प्रयत्नातूनच दुसऱ्या महायुद्धानंतर आण्विक शस्त्रस्पर्धा तीव्र झाली. जर तिसरे महायुद्ध झाले तर, संपूर्ण विश्वाचा विनाश आढवले याची जाणीवदेखील महासत्तांना असल्यामुळे त्यांनी अणुपरीक्षणावर बंदी घालण्याच्या दिशेने पाऊले उचलविण्यास सुरुवात देखिल केली होती. याच प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून १५ जुलै १९६३ रोजी ब्रिटन, सोव्हिएट रशिया आणि अमेरिकेच्या प्रतिनिधींनी 'आंशिक (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी करार' (PTBT- Partial Test Ban Treaty) वर स्वाक्षरी केली. या करारानुसार वातावरण, अवकाश आणि समुद्रात (पाण्यामध्ये) अणुचाचणी करण्यावर बंदी घालण्यात आली. शस्त्रनियंत्रणाच्या दिशेने उचलल्या गेलेले ते एक महत्वाचे पाऊल होते. परंतु त्यामध्ये काही वृत्ती होत्या, उदा. या करारानुसार भूमिगत विस्फोट करून अणुचाचण्या घेण्यावर कोणताही प्रतिबंध घालण्यात आला नव्हता. तसेच अण्वस्त्रांच्या विक्रीवर देखिल कोणतेच बंधन घालण्यात आलेले नव्हते. त्यामुळे शस्त्रास स्पर्धला आळा घालण्याच्या दृष्टीने हा करार फार चाली यशस्वी ठरला नाही. म्हणून जगातील वाढती अण्वस्त्रस्पर्धा कमी करण्यासाठी १९६६ मध्ये

महासत्तांनी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेसमोर अण्विक शस्त्राचा प्रसार थांबविण्यासाठी कराराचा मसुदा मांडण्यात आला. दोन वर्षांच्या चर्चे नंतर 'अण्वस्त्र प्रसारबंदी करार (NPT-Nuclear Non-Proliferation Treaty) दि. १३ जुन १९६८ रोजी महासभेने बहुमताने स्वीकृत केला. मतदानात सहभागी झालेल्या ११२ सदस्यांपैकी ११० सदस्यांनी मसुद्याच्या बाजूने मतदान केले. अल्बानियाने या मसुद्यास विरोध केला जर क्यूबा तटस्थ राहिला. अमेरिका, सोव्हिएट रशिया यासारख्या महासत्तांबरोबरच इतर सदस्य राष्ट्रांनी या करारावर स्वाक्षरी केल्यानंतर ५ मार्च १९७० रोजी NPT कराराला लागू करण्यात आले.' या कराराने अण्वस्त्र विहीन राष्ट्रांना अण्वस्त्रे निर्माण करता येणार नाही याची काळजी घेतली तर अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची अण्वस्त्रावर मक्तेदारी स्थान केली. तसेच अण्वस्त्र विहीन राष्ट्रांनी नागरी उपयोग व विकास कामांचे कारण दाखवून लष्करी उद्देशासाठी अणुकार्यक्रम हाती घेऊ नये म्हणून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी या करारानुसार एका आंतरराष्ट्रीय आयोगाची (IAEA- International Atomic Energy Agency) स्थापन करण्यात आली. या कराराला २५ वर्षांची म्हणजे १९९५ पर्यंत वैधता देण्यात आली. तसेच दर ५ वर्षांनंतर या कराराची उपयुक्तता तपासण्यासाठी परिषदेचे आयोजन करण्याचे ठरले. एकंदरीत हा करार अंत्यत भेदभावपूर्ण असल्यामुळे भारत, पाकिस्तान, चीन अशा आण्विक काही देशांनी NPT करारावर स्वाक्षरी केलेली नाही. कारण हा करार अण्वस्त्र संपन्न राष्ट्रांच्या अणुशक्तीवर एकाधिकार निर्माण करू इच्छितो तसेच NPT करारामध्ये अण्वस्त्रांचा प्रसार थांबविण्याची कोणतीही योजना नाही. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे इतर परंपरागत शस्त्रांच्या निर्मिती थांबविण्यामंदर्भात व अस्तित्वात असलेली आण्विक अणुधे

नष्ट करण्यासंदर्भात कोणताही प्रावधान या करारात नव्हते. या कराराच्या मंदीमुळे हा करार अण्वस्त्र प्रसार बंदीच्या बाबतीत केवळ एक मूगजळ ठरला. सन १९७० मध्ये 'अण्वस्त्र प्रसारबंदी करार' (NPT) अस्तित्वात आला होता. करारातील तरतूदीनुसार २५ वर्षांनंतर या कराराची समीक्षा होणार होती. म्हणून १७ एप्रिल १९९५ पासून चार आठवडे न्यूरॉकमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या निगरानीखाली १७८ देश सहभागी असलेली एक आंतरराष्ट्रीय परिषद भरली होती. परिषदेतील निर्णयानुसार एनपीटी कराराला विनाअट अनिश्चित काळासाठी मुदतवाढ देण्यात आली. आपला कठोर विरोध करण्यासाठी भारताने या परिषदेवर बहिष्कार टाकला होता.

अण्वस्त्र प्रसारबंदी कराराला - (NPT) अपेक्षित यश न मिळाल्यामुळे पृथ्वीला अण्विक शस्त्रांच्या धोक्यापासून वाचवण्यासाठी एका नविन सर्वंकष (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी कराराच्या (CTBT- Comprehensive Ban Test Treaty) मसुद्यावर चर्चा सुरूवातीस जानेवारी १९९४ आणि ऑगस्ट १९९६ मध्ये जिनेव्हा येथे ६१ प्रतिनिधींची परिषद आयोजित करण्यात आली होती. २४ सप्टेंबर १९९६ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघात CTBT करार मंजुरीसाठी ठेवण्यात आला. अमेरिकेचे तत्कालिन राष्ट्रध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी सर्वप्रथम या करारावर स्वाक्षरी केली. ८ जुलै १९९७ पर्यंत पाच ब्रह्म अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांतह एकुल १४४ राष्ट्रांनी CTBT करारावर स्वाक्षरी करून या कराराला मान्यता दिली. हा करार भेदभावपूर्ण असल्यामुळे भारताने याला दिलेली नाही. १९९६ मध्ये सर्वंकष (अण्वस्त्र) चाचणी बंदी करार CTBT संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेत ३ विरुद्ध १५८ मतांनी स्वीकृत करण्यात आला होता. त्याचा उद्देश असा होता कीच, अण्विक शस्त्रांचा विकास आणि त्यांची संहारक क्षमतेत वृद्धी करण्यास प्रतिबंध घालणे, नविन सुधारित स्वरूपाच्या अण्विक शस्त्रांचे नष्ट करणे, अण्विक प्रसार थांबविणे तसेच अण्विक निःशस्त्रीकरण प्रक्रिया गतिमान करून आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता अधिक बळकट करणे. अशाप्रकारे महासंहारक शस्त्रांचा प्रतिबंध घालण्यासाठी आतार्पित करण्यात आलेले सर्व प्रयत्न केवळ कामगदार राहिले. CTBT च्या 'एन्टी इन टू फोर्स' तरतूदीनुसार १८ जुन १९९६ मध्ये जिनेव्हा येथे झालेल्या निःशस्त्रीकरण परिषदेत सहभागी झालेल्या अणुभट्ट्यांनी समृद्ध असणाऱ्या सर्व ४४ राष्ट्रांनी CTBT मान्यता दिल्यानंतरच हा करार अंमलात येईल. विशेष म्हणजे भारत, पाकिस्तान व इज्रायल यांचीदेखील यामध्ये समावेश आहे. भारताने CTBT या नेहमी विरोध केला आहे. कारण भारताचे म्हणणे असे आहे की, सर्व देशांनी सर्व प्रकारच्या अण्विक चाचण्या व अण्विक शस्त्रांचा कायमस्वरूपी त्याग केला पाहिजे.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या कटुअनुभवांनंतर निःशस्त्रीकरणासाठी व अण्विक शक्तीच्या प्रसाराला आळा घालण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र संघाकडून अनेक प्रयत्न झाले. परंतु बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत दहशतीचे सत्तासंतुलन आकाराला आले आणि भारत, पाकिस्तान, उत्तर कोरिया सारख्या आणखी काही विकसनशील राष्ट्रांनी पिढीपिढी स्वसंरक्षणासाठी अणुचाचण्या करून स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून सिध्द केले. अमेरिकेच्या अणुचाचणीपासून तिला काळात

आंतरराष्ट्रीय करारांना व निर्बंधाना धाड्यावर बसवत काही राष्ट्रांकडून घेण्यात आलेल्या अणुचाचण्यांना आलेख गुद्दीलप्रमाणे आहे.

महत्त्वाच्या अणुचाचण्या :

दिनांक	अणुचाचणीचे नाव	उत्पादन (किलोटन मध्ये)	देश
१६ जुलै १९५५	ट्रिनिटी	१९	अमेरिका
६ ऑगस्ट १९४५	लिटिल ब्याय	१५	अमेरिका
९ ऑगस्ट १९४५	फॅट मॅन	२१	अमेरिका
२९ ऑगस्ट १९४९	जोए १	२२	सोव्हिएत रशिया
३ ऑक्टोबर १९५२	हरीकेन	२५	ब्रिटन (इंग्लंड)
१ नोव्हेंबर १९५२	इवी माइक	१०,२००	अमेरिका
१२ ऑगस्ट १९५३	जोए ४	४००	सोव्हिएत रशिया
१ मार्च १९५४	कॅमिंटल ग्रेवो	१५,०००	अमेरिका
२२ नोव्हेंबर १९५५	आरडिएस- ३७	१,६००	सोव्हिएत रशिया
८ नोव्हेंबर १९५७	ग्रेणल	१,६००	ब्रिटन (इंग्लंड)
१३ फेब्रुवारी	गव्ययिज क्यू	६०	फ्रान्स
३१ ऑक्टोबर	सार बॉम्ब	५०,०००	सोव्हिएत रशिया
१६ ऑक्टोबर		२२	चीन
१७ जून	टेस्ट नं. ६	३,३००	चीन
२४ ऑगस्ट	कैनोपस	२,६००	फ्रान्स
१८ मे	स्माइलिंग बुद्धा	१२	भारत
११ मे	शक्ती	४३	भारत
१३ मे	शक्ती	१२	भारत
२८ मे	चघाई	९	पाकिस्तान
९ ऑक्टोबर	हवादेई- री (टेस्ट. नं. १)	१	उत्तर कोरिया ६
२५ मे	टेस्ट नं. २	४	उत्तर कोरिया
१२ फेब्रुवारी	टेस्ट नं. ३	७	उत्तर कोरिया
६ जानेवारी	टेस्ट नं. ४	१०	उत्तर कोरिया ७

जगातील कोणत्याही राष्ट्राला त्याच्या अंतर्गत व बाह्य सुरक्षिततेबाबत तडजोड करता येऊ शकत नाही. अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची संरक्षण सज्जता व लष्करी सामर्थ्यामुळे जगातील लहान-लहान, अविकसित आणि विकसनशिल राष्ट्रांना भीती वाटते. महासत्तांकडून त्यांच्या स्वार्थासाठी हस्तक्षेप घेण्याची भीती या इतर अण्वस्त्रविहीन राष्ट्रांच्या मनात असल्यामुळे त्यांनी सत्तासंतुलन प्रस्थापित करून स्वतःची संरक्षण सिध्दता वाढविण्यासाठी अणुकार्यक्रमास अग्रस्थान देऊन सुप्त किंवा गुप्त पध्दतीने अणुसंशोधनाला प्राधान्य दिलेले आहे.

निष्कर्ष:

निःशस्त्रीकरण आणि अण्विक शस्त्रांचे आळा घालण्यासाठी मागील काही दशकांपासून अनेक प्रयत्न झाले. परंतु ते फारसे यशस्वी झाल्याचे चित्र आपणास दिसत नाही. कारण दिवसेंदिवस जगातील

राष्ट्र अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांची निर्मिती करताना आणि जगात अण्विस्फोटक शक्तीचा प्रसार होताना दिसत आहे. अशावेळी एकच प्रश्न मनात निर्माण होतो, तो म्हणजे आतापर्यंत निःशस्त्रीकरणसाठी आणि अण्विस्फोटक शस्त्रास्त्र नियंत्रणासाठी झालेले प्रयत्न प्रामाणिक होते काय? की मग नविन दहशतवादी संघर्षाकडे झुकणाऱ्या जगात राष्ट्रांना अमुरक्षिततेची भीती अधिक वाटत आहे काय? असे प्रश्न अभ्यासकांच्या मनात निर्माण होऊ शकतात.

अण्वस्त्रांच्या निर्मितीला आणि प्रसाराला संपूर्णतः प्रतिबंध घालण्यासाठी हा करार संयुक्त राष्ट्र संघाने मंजूर केला. अमेरिका, ईश्रायल, ईराण, इंडोनेशिया, चीन, कोलंबिया आणि इजिप्त सारख्या देशांनी सारख्या चार स्वाक्षण्या केल्या परंतु त्या देशांच्या संसदेने त्यास अनुमोदन दिलेले नाही. अमेरिकन सिनेटने च्या अनुमोदनास नकार देताना म्हटले की भविष्यात अण्विस्फोटक आयुधाची आवश्यकता पडू शकते. अशा परिस्थितीत जी राष्ट्र अण्वस्त्र चिहिन आहे तसेच ज्यांच्या सार्वभौमत्वावर सदैव टांगती तलवार आहे, त्यांच्याकडून निःशस्त्रीकरणासंबंधी आणि अण्विस्फोटक शस्त्रास्त्र प्रतिबंधासंबंधी टोस कृतीची अपेक्षा करणे गैर ठरेल. आज जगात दहशतवाद, लष्करी हस्तक्षेप यासारख्या समस्यांमुळे जागतिक परिस्थिती अतिशय जटिल

च गुतागुतीची झालेली असल्यामुळे कोणतेही राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय हिताशी कोणत्याही प्रकारची तडजोड करू शकत नाही. यामुळे प्रत्येक राष्ट्र अधिकाधिक व अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे गोळा करून आंतरराष्ट्रीय सन्तासंतुलनाच्या व्यवस्थेमध्ये स्वतःसाठी महत्त्वाचे स्थान अर्जित करू शकते. म्हणून शेवटी एकच म्हणता येईल की, बदलत्या जागतिक परिस्थितीत निःशस्त्रीकरणाचा विचार अप्रासंगिक ठरत असून जगात केवळ दहशतीचे सन्तासंतुलन विद्यमान राहणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) सुनेन्द्र कौणिक : राजनीति विज्ञान, उपकार, प्रकाशन प्रणाली, २००५, पृ. ५४८
- २) किरा, पृ. ५४८
- ३) बी. एल. फडिया : साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा, २००५, पृ. ७५४
- ४) इंडिया न्यूज (सामाहिक), नवी दिल्ली, ७ - १३ ऑक्टोबर २०१०, पृ. ४१
- ५) उपरोक्त क्र. १, पृ. ५५१
- ६) उपरोक्त क्र. ४, पृ. ४३
- ७) wikipedia

PRINCIPAL
K.S.S.'s. Sant. V. K. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Dehate Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule